

Історична бібліографія становить важливий компонент у процесі наукового дослідження. Її об'єктом виступають безпосередньо відповідні твори, які вона виявляє, описує, обліковує й систематизує за всіма жанрами історичної літератури, надрукованої в нашій країні та у зарубіжжі. Термін «бібліографія» з'явився у V ст. до н.е. і означав простий перелік книжок. Пізніше, у III ст. н.е. через занепад античної культури він зникає з ужитку і знову з'являється в Європі тільки у XVII ст. у значенні «опис книжок». Але лише наступне століття, у зв'язку з формуванням наукових історичних знань, дало поштовх для розвитку цієї важливої галузі, коли вона перетворилася на цілком сформовану науку.

Відомо, що за часів Київської Русі почали обліковувати книжки за певною методикою. Найдавнішою пам'яткою вітчизняної історичної бібліографії, що дійшла до нашого часу, є «Богословца от словес» в «Ізборнику» Святослава (1073 р.), що розповідає про схвалені церквою книги «істинні» та наводить список «таємних» чи то «брехливих» (читай – заборонених). Тут варто зазначити, що переліки забороненої літератури постійно супроводять нашу історіографію. Книги «чорного письма» палали у середньовічних вогнищах, їх піддавали анафемі, переслідували збирачів раритетів. Отже, цензура, яка існувала та продовжує існувати, завжди уважно наглядала за історичною бібліографією, щоби серед книжок «дозволених» не трапилися ті, що у свій спосіб могли б «нашкодити» панівній ідеології, релігії, а відтак, на погляд «спостерігачів за чеснотами», суспільству. До того періоду відносяться і створені в Російській академії наук каталоги книг академічної бібліотеки. Першою спробою підготувати спеціальні історично-бібліографічні дослідження стали кілька праць Адама Саллія (1695–1745 рр.), видрукувані за київського і галицького митрополита Є.Болховітінова.

У наші часи наукова література послуговується визначенням змісту терміна, згідно з яким, історична бібліографія є галуззю наукової та науково-практичної діяльності, у завдання якої входить подання інформації про продукцію друку з історичної тематики та її активна суспільна чи конкретно-наукова пропаганда з метою поширення знань про неї. Історична бібліографія – це галузь, яка описує всі форми друкованої наукової продукції, де б вони не з'явилися. В історії бібліографічної науки, що знала часи й періоди застою та піднесення, зафіксовано основні визначні віхи, що вплинули на її поступальний розвиток, фахові часописи з бібліографії, їх критично-бібліографічні рубрики, започатковані спеціальні бібліотеки. До них відносяться Державна історична бібліотека України (відкрита 1939 р., відновлена після війни в 1946 р., читачів прийняла 1952 р.) із фондом 750 тис. видань. Усе це неминуче зробило внесок у корисну справу обліку історичної літератури. Окрему роль відіграли бібліографічні товариства та їх спеціальні видання, а також утворена 1929 р. Книжкова палата України. Вони організували видання бібліографічних довідників – систематичних ретроспективних, поточних (універсальні, хронологічні). Усе це свідчить

про важливість та потребу в історичній бібліографії як прикнижкової літератури (література до дисертацій). Бібліографічні покажчики поділяються на види і типи, серед яких – універсальні, галузеві, тематичні й персональні. Теоретики та практики бібліографічної науки висловлювалися на користь думки щодо поділу бібліографічної продукції на п'ять основних рубрик: загальноісторична; бібліографічна література окремих історичних періодів багатьох країн, народів світу – в усіх аспектах; бібліографічні покажчики наукової літератури з історії окремих країн, в яких відображено всю історію тієї чи іншої держави; покажчики та посібники, присвячені окремій проблемі або окремому періоду (воєнна історія, події, розвиток економіки); бібліографічні покажчики з історії краєзнавства.

Бібліографічний опис історичної літератури відбувається згідно з певними правилами і призначається для ідентифікації та загальної характеристики видання. На нашій пам'яті кілька разів ці правила змінювалися. Хоча класикою залишається повний опис книги, щоб представити її за всіма параметрами: автор, назва (підзаголовок), науковий редактор, редколегія (вступ, вступна стаття чи слово до читача); місце видання, видавець (видавництво), рік видання, кількість сторінок, наявність ілюстративного матеріалу, карт, додатків, бібліографії. Норми, запропоновані та закріплені відповідними документами ВАК України, якими керуються аспіранти та докторанти, ці складові елементи опису наукової літератури не раз змінювалися. Дуже шкода, що тільки поодинокі статті у виданнях зі спецдисциплін (довідники, підручники) дотримуються цих правил. І вже зовсім погано те, що на теми з історичної бібліографії захищається дуже незначна кількість кандидатських дисертацій.

Ми дозволили собі так докладно зупинитися на історії розвитку та проблемах історичної бібліографії, оскільки рецензована книга «Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009)», що її упорядницею виступила Ольга Ковалевська, переконує у величезному значенні бібліографії для науковців. Видання обсягом 248 сторінок являє собою зразок творчого підходу до подання літератури, що висвітлює особу – життєвий шлях (родину, юнацтво, становлення, формування поглядів, шлях до влади, гетьманство і, зрештою, смерть на вигнанні) видатної особистості, яку так неоднозначно оцінювали вчені впродовж століть.

Для складання та впорядкування літератури із зазначеної тематики О.Ковалевська провела колосальну за обсягом роботу щодо виявлення значної кількості різних за історичними жанрами праць, довідкових, бібліографічних видань, передивилася всі історичні енциклопедії, каталоги найбільших бібліотек України. Результатом цієї копіткої наукової роботи став опис 2038 окремих позицій. Література здебільшого переглянута *in situ*, тобто ймовірність похибок в описі творів мінімальна. І це дало можливість внести корективи до попередніх довідникових видань.

У своєму вступі до книги О.Ковалевська достатньо добре обґрунтувала мету праці, відзначивши, що необхідність створення науково-бібліографічного покажчика літератури, присвяченої І.Мазепі та його добі, поставила перед нею широке коло завдань. Вона зазначила, що цілком вірно: для формування комплексного уявлення про епоху гетьмана, особливості його виховання, навчання, просування кар'єрними щаблями, а також прийняття ним доленосних для

України рішень і провадження внутрішньої та зовнішньої політики, не можна обмежуватися лише джерелами й бібліографічними відомостями. Така робота вимагає залучення численних загальноісторичних, енциклопедичних та вузькоспеціальних праць, творів художньої літератури й музичного мистецтва. Цілком правомірним є й те, що за межами уваги укладача літератури залишилися окремі праці з історії української церкви та культури кінця XVII – початку XVIII ст., Північної війни. Окреслюючи конкретну мету роботи – подати найбільш вагомі та значні праці, що за необхідності можуть спрямувати майбутніх дослідників на подальший поглиблений пошук у питаннях, залишених без достатнього висвітлення вченими через відсутність чи обмаль матеріалу, О.Ковалевська саме своєю працею спонукає допитливих до евристичних змагань. Ті, хто поглиблено розробляє мазепинський період в історії України, отримали через бібліографію цілу серію важливих указівок та порад, якими шляхами і що конкретно необхідно зробити для з'ясування поставлених, але не вирішених досі питань. І хоча упорядник не пише про це прямо, але вже сам докладний перелік бібліофактів спрямовує на вивчення досі обійдених науковцями проблем.

В основу бібліографічного покажчика покладено вид друкованої продукції. О.Ковалевська визнала за доцільне запропонувати читачам поділ усього масиву матеріалів за шістьма розділами: 1. Публікації джерел. 2. Монографії та спеціальні дослідження. 3. Статті в наукових збірниках, фахових виданнях та періодичній пресі, матеріали наукових конференцій, рецензії. 4. Дисертації та автореферати. 5. Стародруки з присвятою (або гравюрою) І.Мазепі, художні твори та лібрето. 6. Інтернет-ресурси. Бібліографічні позиції в кожному з представлених розділів обліковано згідно з хронологічним принципом, а в межах розділу – за абеткою (прізвища авторів чи назв). Спочатку подано праці, видані українською мовою, потім – російською та іншими мовами. Відразу відзначимо, що з таким розподілом літератури ми не зовсім згодні. І ось чому: джерела, монографії та спеціальні дослідження логічно виділено із загалу в окремі розділи бібліографії, а от виступи на конференціях (матеріали, тези) і рецензії – це зовсім інші види видань (бібліографія їх також), оскільки вони за науково-літературними жанрами і своєю, відповідно, інформацією являють собою перші – здебільшого, так би мовити, заявки на розроблювану тему, або окреме питання чи його частину, оголошену в заголовку виступу, а другі (рецензії) – узагалі становлять своєрідний історичний жанр. Їх здебільшого пишуть фахівці із загальних проблем історії певного хронологічного періоду і за змістом розрізняють на різновиди. Вони бувають констатуючо-схвальні (більше схожі на розширені анотації твору); критичні (з численними вказівками на вади, з доповненнями); рецензії-роздуми (написані у плані подальшого можливого розширення проблематики по проблемі); рецензії, схожі на діалоги «автор – рецензент» і т.д.

Тут нам можуть заперечити в тому плані, що в бібліографічних виданнях відомі випадки, коли рецензії розміщують відразу після даних про працю, якій їх присвячено. Так часто роблять, складаючи бібліографію літератури до дисертації чи автореферату. У випадку розподілу на глави, запропонованому

О.Ковалевською, рецензії просто губляться серед статей фахових видань та наукових збірників, а їх поява окремим блоком за хронологією дала б можливість показати: як і в якій спосіб наукова громадськість сприйняла їх у той чи інший період, появу серед масиву історичної літератури з означеної проблеми. Часом саме рецензії спричиняють дискусії, тобто є дієвою рушійною силою в плані розробки теми за напрямками. Зрідка це стосується і статей (прикладом можуть слугувати рецензії на відому статтю Ф.Шевченка «Суд історії», опубліковану свого часу в «Українському історичному журналі»).

Чому ми пропонуємо виділяти в окремий підрозділ і матеріали конференцій та тези? Історія знає випадки, коли статті-виступи так і залишилися заявкою на тему дослідження, яка з різних причин не мала продовження. Відомо також і те, що чудово обґрунтовані тези, тільки вже задовго по смерті автора знайдені допитливими початківцями чи зрілими науковцями, знайшли своє втілення як стартовий матеріал, чудова думка, ідея щодо розробки проблеми в певному напрямку. Саме тому цей комплекс чи блок матеріалів заслуговує на виділення в окремий бібліографічний розділ.

До інших позицій у покажчику літератури ніяких претензій бути не може. Скажемо тільки одне: такий повний перелік цікавих бібліографічних відомостей трапляється дуже рідко, оскільки він стосується інших галузей гуманітарних та фахово-рідкісних знань. І це чудово, що О.Ковалевська зуміла так вдумливо підійти до обліку всієї літератури, поглянувши на проблему ніби з вершини, відійти від традиційного розуміння поняття «твір» і показала: дана особа – гетьман І.Мазепа – за будь-яких обставин, будь-яких оцінок був і залишається людиною непересічною, яка вже кілька століть привертає до себе увагу дослідників, прозаїків, поетів, композиторів.

Отже, робимо висновок: книга з історичної бібліографії, добре впорядкована, продумана за внутрішньою композицією, насиченістю інформації, ретельністю добору всієї без винятку літератури може сприйматися однозначно як вагомий науковий внесок, а не лише як фахове видання, до самої розробки мазепіани у цілому. Шкода тільки, що тираж її обмежений, не містить вона й іншомовних анотацій на видання. Не завадив би їй ще один покажчик – географічний, який дав би змогу зорієнтуватися, в яких саме регіонах найбільше видавали літератури з означеної проблеми. У нас склалося таке враження, що це без перебільшення цінне видання є не чим іншим, як функціональним додатком до докторської дисертації з проблеми історичної бібліографії. У самій упорядниці ми нарахували понад 30 праць, написаних нею з означеної проблеми. О.Ковалевська давно й успішно вивчає мазепинську епоху, постать гетьмана, має свої підходи, оцінки, оригінальні самостійні висновки щодо його оцінок під різними ракурсами. Певні, що матеріалів, зібраних нею, вистачить ще не на одну працю. Але хотілося б, щоб цей перший і такий вдалий крок у напрямку розробки проблеми історичної бібліографії отримав своє продовження.

Поряд з однозначним схваленням праці та високою оцінкою професіоналізму О.Ковалевської хочемо висловити кілька незначних зауваг щодо бібліографічного оформлення вміщеної в обліку літератури різних жанрів та місць публікації. Перш за все, звертаємо увагу авторки на відсутність у деяких випадках повного

опису тієї чи іншої праці, коли вказують на наявність у періодичному виданні (наукових збірниках) обов'язково редколегії, а не лише відповідального (наукового) редактора. Дуже бажано було б, щоби після назви журналу, вісника, записок тощо стояло місце видання, адже відсутність географічно-територіальної прив'язки неабияк ускладнює пошук відповідної праці. Так, для прикладу, позиція 930 на с.109 – «О.Оглоблин. Маніфест гетьмана Пилипа Орлика // Вісник. – 1956. – №12. – С.8–11» – вказівки на місце видання немає, натомість позиція 777 на с.96 – «Руїни фортеці в Батурині // Ілюстрована Україна (Львів). – 1913. – Ч.10. – С.11» – подібну вказівку має. У даному випадку ситуацію могло врятувати впорядкування покажчика місць друку. Крім того, в алфавітному покажчику можна було б подати пояснення щодо того, ким був автор.

Загальновідомо, що «вищим пілотажем» історичної бібліографії є анотації до вказаних праць, статей, повідомлень та інших творів історичної літератури. Особливо це потрібно тоді, коли назва далека від розкриття її змісту, теми і не пояснює, чому дану бібліографічну позицію включено до загального переліку. Одночасно анотації, навіть короткі, але чіткі, відразу дозволяють дослідникам із проблеми з'ясувати, на які саме питання звертали увагу вчені в той чи інший період. У нашому випадку цікаво було б дізнатися, скільки, де, хто й коли вивчав біографію та іконографію гетьмана, його доброчинність, походи, листування тощо. Хоча дослідженням окремих питань займаються інші спеціальні історичні дисципліни (кліометрика, історична інформатика, кодикологія та кодикографія тощо), усе ж хотілося б бачити, можливо, у заключній статті – підрахунки з проблематики та їх оцінку.

Можемо лише пошкодувати, що авторка при бібліографічному описі навіть своєї власної дисертаційної праці 1997 р. не вказала другого ініціалу, спеціальності за класифікатором ВАК, наявність бібліографії в сторінках і кількість позицій, додатків та ін. О.Ковалевська майже скрізь пропускає в бібліографічних описах наявність пристатейних чи прикнижкових ілюстрацій, карт чи інших супутніх важливих складових. Так, у позиції 1652 (с.178) відсутнє не тільки означення числа збірки наукових праць, а й доданих ілюстрацій (портретів), на основі яких написано статтю та зроблено висновки.

Працю могла б супроводжувати авторська стаття, написана у плані аналізу представленого масиву літератури різних жанрів. Сподіваємося, що авторка це зробить найближчим часом, адже навряд чи знайдеться серед учених, які розробляють мазепіану, ще хтось, хто би настільки досконало, як О.Ковалевська, знав її.

Однак при всіх указаних зауваженнях і висловлених побажаннях велика, інформативно насичена праця з історичної бібліографії аж ніяк не втрачає свого вагомого значення. Вона, без перебільшення, може слугувати за зразок новітнього підходу до бібліографічних комплексів і, безперечно, не пройде повз увагу фахівців. Залишається побажати О.Ковалевській і надалі з таким же успіхом продовжувати розпочату справу.

**М.Ф.Дмитрієнко (Київ),
Я.О.Іщенко (Київ)**